

ΜΑΡΙΑ Γ. ΠΑΤΡΑΜΑΝΗ

Ο ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ ΚΑΛΟΜΑΤΗΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΤΗΝΟ*

Πρόδρομη παρουσίαση

Στόν σεβαστό καθηγητή
κ. Στυλιανό Ἀλεξίου
μέ εὐγνωμοσύνη γιά τά χρόνια
τῆς μαθητείας μου κοντά του

Ὁ Ρεθύμιος ποιητής Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής ἀφιερώνει στόν Φραγκίσκο Καλομάτη δύο στίχους ἀπό τή Φιλονεικία Ρεθύμνου - Χάνδακα: 446, 23-24:

*Τὸν Καλομάτη τὸν Φραγγιά πάλιν σοῦ λέγω ἄκεινο,
δίχως δασκάλου μάθησιν πῶς ἔδγαλε τῆ Τήνο¹.*

Πολλοί μελετητές τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας ἀσχολήθηκαν μέ τήν ἐρμηνεία τῶν στίχων αὐτῶν², ὥστόσο ὡς σήμερα τό αἶνιγμά τους παρέμενε ἄλυτο. Πρῶτος τό 1921 ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης ἀμφισβήτησε τήν ὀρθότητα τῆς παράδοσης τοῦ χωρίου *τοίτηνο* τῆς Ἑνετικῆς ἔκδοσης καί διόρθωσε τή λέξη *τοίτηνο* σέ τό *Ζήνο*, διατυπώνοντας τήν ἄποψη ὅτι ὁ Φραγκίσκος Καλομάτης ἦταν ὁ ποιητής τῆς τραγωδίας *Ζήνων*³. Ἡ διόρθωση τοῦ Ξανθουδίδα ἔδωσε τροφή γιά ὑποθέσεις σχετικά μέ τόν

* Τό σύντομο αὐτό ἄρθρο ἀποτελεῖ πρόδρομη παρουσίαση εὐρύτερης μελέτης, πού θά δημοσιευθεῖ μαζί μέ τήν ἔκδοση τῶν σχετικῶν πηγῶν στό περιοδικό *Θησαυρίσματα*. Θά ἤθελα νά ἐκφράσω τίς θερμές εὐχαριστίες μου στήν καθηγήτριά μου στό Πανεπιστήμιο Κρήτης κ. Χρύσα Μαλτέζου, ἡ ὁποία μοῦ ὑπέδειξε τό θέμα καί μοῦ παραχώρησε μεγάλο μέρος τοῦ ὕλικου στό ὁποῖο βασίζεται ἡ μελέτη αὐτή. Εὐχαριστῶ ἐπίσης θερμά τόν καθηγητή τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης κ. Νίκο Παναγιωτάκη γιά τήν καθοδήγηση πού μοῦ παρείχε στήν ἐρευνητική μου ἐργασία.

1. Ἄγ. Ξηρουχάκη, *Μαρίνου Ζάνε, Κρητικός Πόλεμος. Φιλονεικία τοῦ Χάνδακος καί τοῦ Ρεθύμνου*, Τεργέστη 1908, σ. 588, 446, 23-24.

2. Λεπτομερῆς παρουσίαση τῶν ἀπόψεών τους θά δοθεῖ στήν ἐκτενῆ μελέτη μας.

3. Στ. Ξανθουδίδη, *Διορθωτικά εἰς τά Κρητικά δράματα, Byzantinisch – Neugriechische Jahrbücher*, 2 (1921), σ.σ. 66-67, – Τοῦ ἴδιου, *Μελετήματα*. Ἐπιμέλεια Νικολάου Παναγιωτάκη – Θεοχάρη Δετοράκη, Ἡράκλειο 1980, σ. 194.

ποιητή του *Ζήνωνα*, άφου άλλωστε ό άπόηχός τους έφθασε ως τίς μέρες μας⁴. Σήμερα όμως μετά τίς τελευταίες έρευνες του Σπύρου Εύαγγελάτου τό 1969, είναι βέβαιο ότι ό ποιητής τής τραγωδίας *Ζήνων* είναι Έπτανήσιος, πιθανότατα καθολικός ιερωμένος, πού παραμένει άνώνυμος⁵.

Μέ τήν έρμηνεία τών παραπάνω στίχων και τό πρόβλημα τής παράδοσής τους θά ασχοληθούμε στή συνέχεια, άφου όμως θά δώσουμε προηγουμένως λίγα στοιχεία για τή ζωή του Φραγκίσκου Καλομάτη, στόν όποιο και άφιερώνονται. Για τήν ύπαρξη του Φραγκίσκου Καλομάτη ήταν γνωστές ως τώρα δύο μαρτυρίες. Σύμφωνα μέ τήν πρώτη του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, ό Φραγκιάς (συνηθισμένο ύποκοριστικό του όνόματος Φραγκίσκος στήν Κρήτη), ήταν βέβαια Ρεθύμιος και πιθανότατα ποιητής. Η δεύτερη μαρτυρία έντοπίστηκε πρόσφατα στόν κώδικα διαθηκών και δωρεών Reg. 217 του Έλληνικού Ίνστιτούτου Βενετίας⁶. Στόν Κώδικα αυτό μαρτυρείται μεταξύ άλλων και ή διαθήκη του «Francesco Calomati governor», του έτους 1682.

Λαμβάνοντας ύπόψη τίς παραπάνω δύο μαρτυρίες και σέ συνδυασμό μέ τά νέα στοιχεία πού έφερε στό φώς ή έρευνα στά Κρατικά Άρχεία τής Βενετίας και τό Παλαιό Άρχείο του Έλληνικού Ίνστιτούτου, προχωρήσαμε στή ταύτιση τών δύο προσώπων κυρίως χάρη στα κοινά στοιχεία πού συγκέντρωναν όσον άφορά τή γενέτειρα, τήν ήλικία και τό πατρώνυμο. Έπιπλέον ή άποκάλυψη τών τηριακών σχέσεων και του δεύτερου προσώπου διέλυσε και τήν τελευταία επιφύλαξη μας για τήν ταύτισή τους.

Μέ βάση λοιπόν τά στοιχεία πού συγκεντρώσαμε ό Φραγκίσκος Καλομάτης, γιός του Ματθαίου, γεννήθηκε στό Ρέθυμνο γύρω στα 1619 και ή διαμονή του εκεί μαρτυρείται ως τό 1645. Για τήν οικογενειακή του ζωή γνωρίζουμε ότι είχε δύο γιούς, τόν Ματθαίο, πού έγινε καθολικός ιερέας, και τόν Βαρθολομαίο, ό όποιος δέν άποκλείεται νά ταυτίζεται μέ τόν ζωγράφο Bartolomeo Calomato, πού μαρτυρείται τήν ίδια έποχή στή Βενετία⁷. Άδελφός του Φραγκίσκου μαρτυρείται σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες τών έγγραφων ό Βαρθολομαίος Γ΄, μητροπολίτης Ηρακλείας (1668-1687)⁸.

Είναι βέβαιο ότι ό Φραγκίσκος μετά τήν κατάληψη του Ρεθύμνου (Φθινόπωρο 1646) κατέφυγε ως πρόσφυγας πιθανότατα άρχικά στόν Χάνδακα και κατόπιν στό Portogruaro, πόλη τής επικράτειας τής Βενετίας. Λόγω τής κοντινής άπόστασης τής

4. Ά. Ν. Νενεδάκη, *Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, 'Ο Κρητικός πόλεμος (1645-1669)*, Άθήνα 1979, σ.σ. 160-165.

5. Σπ. Εύαγγελάτου, *Χρονολόγηση και τόπος συγγραφής του «Ζήνωνος» και έρευνα για τόν ποιητή του, Θησαυρίσματα 5* (1968), σ.σ. 177-203.

6. Μ. Ι. Μανούσακα, 'Ο κώδικας διαθηκών και δωρεών (Reg. 217) του Έλληνικού Ίνστιτούτου Βενετίας (1563-1763), *Μνήμη Γεωργίου Α. Πετροπούλου*, Άθήνα 1984, σ.144.

7. L.Lanzi, *Storia Pittorica dell' Italia dal Risorgimento delle belle arti fin presso al fine del XVIII secolo*, τόμ. 2, Μιλάνο 1823, σ. 158. Του ίδιου, *δ.π.*, τόμ. 6, σ. 38, Βλ. επίσης *Nouvelle Biographie Universelle*, τόμ. 7-8. Παρίσι 1854, σ. 248.

8. Τά βιογραφικά στοιχεία του προσώπου αυτού παρέμειναν άγνωστα ως σήμερα. Μνεία του γίνεται μόνο στόν κατάλογο τών μητροπολιτών Ηρακλείας· βλ. Ε. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*. τευχ. Β΄, Βιογραφικός κατάλογος μητροπολιτών Ηρακλείας, Άθήνα 1958, σ.σ. 150-153.

πόλης αυτής από την Βενετία, ήταν εύκολη ή επικοινωνία του με την εκεί Έλληνική Κοινότητα της οποίας είχε φροντίσει να γίνει γρήγορα μέλος. Η παρουσία του στα διδύμια της Έλληνικής Αδελφότητας της Βενετίας μαρτυρείται ήδη από τον Μάρτιο του 1647⁹. Στο Portogruaro είχε μόνιμη κατοικία και έζησε ως το έτος θανάτου του το 1682, ωστόσο έπειδή υπηρέτησε ως governatore στη βενετσιάνικη στρατιωτική διοίκηση, δέν έμεινε διαρκώς εκεί παρά μόνο κατά το τελευταίο διάστημα της ζωής του, όταν πιά είχε λήξει ο χρόνος υπηρεσίας του.

Τούς σταθμούς της στρατιωτικής του σταδιοδρομίας κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε πολύ συγκεντρωτικά εδώ, για το λόγο ότι το έργο που δημιούργησε ο Φραγκίσκος Καλομάτης και για το οποίο τον μνημονεύει ο Μπουνιαλής, όπως θά φανεί στη συνέχεια, είναι προϊόν των εμπειριών και των εντυπωμένων στη μνήμη του παραστάσεων από τον τομέα αυτό της ζωής του.

Καταρχήν υπηρέτησε ως governatore στο Ρέθυμνο, πιθανότατα ήταν governatore della fortezza¹⁰. Κατόπιν έλαβε μέρος, ως επικεφαλής μίας ομάδας μισθοφόρων (100 fanti italiani forestieri) που είχε οργανώσει ο ίδιος με δικά του έξοδα, στην υπεράσπιση του Χάνδακα κατά τη διάρκεια της οποίας σέ κάποια συμπλοκή τραυματίστηκε βαριά. Υπηρέτησε έπειτα ως governatore και sopraitendente στην Τήνο¹¹. Σύμφωνα μάλιστα με μαρτυρία που άντλούμε από πληρεξούσιο του ίδιου είχε σπίτι μέσα στη φορτέσα της Τήνου¹², όπου και θά κατοικούσε. Κατόπιν υπηρέτησε στην Κέρκυρα. Μετά τη συνθήκη του 1669 μεταξύ Τούρκων και Βενετίας, υπηρέτησε στη Δαλματία στα όχυρά του Traù (σημ. Trogir) και του Spalato (σημ. Split), στίς θέσεις μάλιστα αυτές έλλείψει μηχανικού όχυρώσεων εκτελούσε καθήκοντα αναπληρωτή μηχανικού. Κατόπιν υπηρέτησε στην Terra Ferma στο όχυρό του Orzi Nono της διοικητικής περιφέρειας του Bergamo ως το 1678. Από το έτος αυτό έμεινε χωρίς απασχόληση στο Portogruaro και όπως ο ίδιος σημειώνει στο κείμενο της αίτησής του προς τη Βενετική Πολιτεία για έπαναπόσλησή του στη στρατιωτική διοίκηση¹³, κατασκεύασε κατά το ίδιο διάστημα τρία προπλάσματα για τίς πραγματικές φορτέσες του Spalato, του Orzi Nono και της Τήνου καθώς και ένα άκόμενη για μία ιδανική φορτέσα¹⁴. Ίδιαίτερα από τά προπλάσματα αυτά μās ενδιαφέρει εκείνο που έφτιαξε για τη φορτέσα της Τήνου. Μέ βάση την πληροφορία αυτή οι σχέσεις του

9. Έλληνικό Ίνστιτούτο Βενετίας, Παλαιό Άρχείο, Reg. 10 (1647-1665), φ. 101.

10. Για το αξίωμα του governatore στην Κρήτη βλ. Άσπ. Παπαδάκη, Άξιώματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά τόν 16ο και 17ο αιώνα, *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), σ. 102 και σημ. 2, σ. 104-116.

11. Για το αξίωμα του sopraitendente στην Τήνο βλ. Ί. Δ. Ψαρά, *Η Βενετοκρατία στην Τήνο την έποχή του Κρητικού Πολέμου (1645-1669)*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1985, σ. σ. 79-80.

12. Archivio di Stato di Venezia, Atti Notarili (N. Velano), b. 13565, φ. 105^{r-v}.

13. A. S. V., Senato Terra, f. 1023 (Giugno 1682), κείμενο της αίτησης με χρονολογία 6 Ίουνίου 1682.

14. Λεπτομερές περιγραφή του προπλάσματος της ιδανικής φορτέσας δίνεται από τόν ίδιο τόν Φραγκίσκο Καλομάτη σέ έπιστολή του προς τόν Giovanni Battista Donà, (βλ. A. S. V., Arch. Priveto Donà, (Riva di Biasio), β. 36, mazzo X n° 9, λυτό έγγραφο έπιστολής με χρονολογία 15 Ίουλίου 1682. Βλ. επίσης τό κείμενο αίτησής του (A. S. V., Senato Terra, δ. π.).

Φραγκίσκου με τή νήσο Τήνο, πού είχαν προκύψει λόγω τῆς ὑπηρεσίας του ἐκεῖ, τώρα στερεώνονται. Ἐνῶ μαζί με τήν ἀποκάλυψη τοῦ ἔργου πού δημιούργησε ὁ Φραγκίσκος καί πού χωρίς ἀμφιβολία πιά δέν ἦταν ἄλλο ἀπό τό πρόπλασμα τοῦ φρουρίου τῆς Τήνου, ἀποδεικνύεται καταρχήν ἡ ὁρθότητα τῆς παράδοσης τοῦ χωρίου *τοῖτηνο* τῆς Ἑνετικῆς ἔκδοσης, ἐνῶ καταρρέει ὀριστικά ἡ ἄποψη τοῦ Στεφ. Ξανθουδίδη. Ὁ Φραγκίσκος Καλομάτης, λοιπόν, οὔτε τήν τύχη εἶχε νά εἶναι ποιητής οὔτε τό *Ζήωνα* ἔγραψε.

Προβαίνοντας στή συνέχεια σέ μιά ἐρμηνεία τῶν στίχων τῆς Φιλονεικίας 446, 23-24, πιστεύουμε ὅτι ὁ Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς γιά λόγους μετρικῆς οἰκονομίας δέν μνημόνευσε ἀναλυτικά τί εἶχε δημιουργήσει ὁ Φραγκίσκος Καλομάτης γιά τήν Τήνο. Ἄλλωστε μέ βάση τίς πληροφορίες πού μπορέσαμε νά συγκεντρώσουμε δέν μαρτυρεῖται νά εἶχε συνθέσει ὁ Φραγκίσκος κάτι ἄλλο γιά τό νησί τῆς Τήνου ἐκτός ἀπό τό πρόπλασμα τοῦ φρουρίου του.

Ἐξετάζοντας κατόπιν τήν συχνότητα χρήσεως τοῦ ρ. *θγάνω*¹⁵ ἀπό τόν Μπουνιαλή, διαπιστώσαμε ὅτι τό ρ. ἀπαντᾷ ἄλλες δύο φορές στό μέρος τῆς Φιλονεικίας. Στόν στ. 446, 13-14:

*Ἰωάνν' Ἀνδρέα Τρώϊλον με χάραις θενά πλύνω
γιατί ἔβγαλε κ' ἐτύπωσε τὸν ρήγα Ροδολίνο*¹⁶.

Τό ρ. *θγάνω* προσάπτεται ἐδῶ στόν ποιητή-δημιουργό τοῦ «Ροδολίνου», τόν Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρώϊλο καί χρησιμοποιεῖται σαφῶς μέ τήν ἔννοια τοῦ *συγγράφου*¹⁷, ἐφόσον διαφοροποιεῖται ἡ σημασία του ἀπό τό ἀμέσως ἐπόμενο ρήμα *ἐτύπωσε*. Μέ βάση τή χρήση τοῦ ρ. *θγάνω* καί τή σημασία του στό στίχο γιά τόν Τρώϊλο, πιστεύουμε ὅτι ὁ Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς τό χρησιμοποιεῖ στό στίχο γιά τόν Φραγκίσκο Καλομάτη ὄχι δέβχαια μέ τήν ἰδιαίτερη ἔννοια τοῦ *συγγράφου* (γιατί δέν πρόκειται γιά ποιητικό ἔργο), ἀλλά μέ τήν ἔννοια τοῦ *κατασκευάζω, δημιουργῶ*¹⁸, ἐφόσον ἀφορᾷ πρόπλασμα φορτέτσας. Τό *δίχως δασκάλου μάθησιν* τό ἔγραψε ὁ Μπουνιαλῆς γιά νά δηλώσει ὅτι ὁ Φραγκίσκος κατασκεύασε τό πρόπλασμα χάρη στό ἔμφυτό του ἄλλο καί τήν ἀντίληψη πού ἀπέρρεε ἀπό τήν ἐπαγγελματική του πείρα, χωρίς νά ἔχει σπουδάσει εἰδικά τήν τέχνη αὐτή.

Στά παραπάνω θά πρέπει νά συμπληρώσουμε ὅτι δέν ἀποκλείεται ἀκόμη τό ἐνδεχόμενο ἡ μνεῖα τοῦ Μπουνιαλῆ νά μὴν ἀφοροῦσε αὐτό καθαυτό τό πρόπλασμα τῆς φορτέτσας τῆς Τήνου, ἀλλά κάποιο κείμενο, πού ἴσως νά εἶχε γράψει ὁ Φραγκίσκος ἀναφορικά μέ τό πρόπλασμα καί εἰδικά γιά τήν παρουσιάσή του, πού ἔγινε στό Κολέγιο. Στήν περίπτωση αὐτή τό ρ. *ἔβγαλε* θά ἔχει καί πάλι στό στίχο 446, 24 τή σημασία τοῦ *συνέγραψε*¹⁹.

15. Γιά τίς σημασίες τοῦ ρ. *θγάνω* βλ. Ἐ. Κριαρά, *Λεξικό τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημώδους Γραμματείας*, Τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1975, σ.σ. 78-84.

16. Ἄγ. Ξηρουχάκη, *ὁ.π.*, σ. 588, 446, 13-14.

17. Ἐ. Κριαρά, *ὁ.π.*, σ. 84, ἐρμηνεία 33: *συγγράφω*, συνθέτω. Ἐνῶ γιά τή δεύτερη φορά πού ἀπαντᾷ τό ρ. σέ προηγούμενο στίχο τῆς Φιλονεικίας (Ἄγ. Ξηρουχάκη, *ὁ.π.*, σ. 586, 8), μέ τή σημασία τοῦ: «φέρνω στή ζωή, ἀναδεικνύω πρόσωπα», βλ. τοῦ ἴδιου, *ὁ.π.*, σ. 81, ἐρμηνεία 15γ.

18. Τοῦ ἴδιου, *ὁ.π.*, σ. 81, ἐρμηνεία 15α: *δημιουργῶ, σχηματίζω*.

19. Τήν ὑπόδειξη αὐτή ὀφείλω στόν καθηγητή τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης κ. Στυλιανό Ἀλεξίου.

Είναι βέβαιο πάντως ότι τό πρόπλασμα γιά τή φορτέσα τῆς Τήνου θά εἶχε ἐντυπωσιάσει περισσότερο ἀπό τά ἄλλα τούς Ἕλληνας τῆς Βενετίας μετά τήν παρουσίασή του καί γιά τήν ἐπιτυχία ἄλλωστε αὐτή πού θά γνώρισε δικαιολογημένα θά μνημόνευσε ὁ Μπουνιαλῆς τόν Φραγκίσκο μεταξύ τῶν ἄλλων ἐπιφανῶν συμπατριωτῶν του. Δεδομένου μάλιστα ὅτι ὁ χρόνος κατασκευῆς τοῦ προπλάσματος τοποθετεῖται μεταξύ τῶν ἐτῶν 1678-1680, ἡ προσθήκη τῶν στίχων ἀπό τόν ποιητή γιά τόν Φραγκίσκο Καλομάτη στή Φιλονεικία Ρεθύμνου – Χάνδακα θά ἔγινε κατά τό ἴδιο διάστημα (1679-1681) πού πρόσθεσε καί τούς στίχους γιά τόν μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γεράσιμο Βλάχο²⁰.

20. Γιά τόν προσδιορισμό τοῦ χρόνου βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη - Α. Ι. Vincent, Νέα στοιχεία γιά τήν Ἀκαδημία τῶν Stravaganti, *Θησαυρίσματα* 7 (1970), σ. 68, ὑποσημ. 60.